

УТІЛЕННЯ ІДЕЙ ГУМАНІЗМУ ТА ЦІННОСТЕЙ КУЛЬТУРИ АНТИЧНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ СИСТЕМАХ ОСВІТИ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Лілія КУЛІКОВА, перший проректор Херсонської державної морської академії, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, кандидат історичних наук, доктор педагогічних наук, професор

У статті розглядається проблема зародження та розвитку класичної системи грецької освіченості, виховання та духовного розвитку в епоху раннього Відродження.

Ключові слова: гуманізм, античність, культурні цінності, освіта, класична освіта, Каролінгський Ренесанс.

В статье рассматривается проблема зарождения и развития классической системы греческой образованности, воспитания и духовного развития в эпоху раннего Возрождения.

Ключевые слова: гуманизм, античность, культурные ценности, образование, классическое образование, Каролингский Ренессанс.

The article is devoted to the problem of origin and development of the classical Greek system of scholarship, upbringing and spiritual growth in the epoch of early Renaissance.

Keywords: humanism, antiquity, cultural values, education, classical education, the Carolingian Renaissance.

Історичний досвід яскраво свідчить, що сучасна європейська класична середня та вища освіта існує понад 2500 років і за своєю суттю вона залишається античною. Усі три ступені давньогрецької системи освіти – елементарна (початкова в сучасному розумінні), середня школа та вища збереглися до сьогодні, хоча й зазнали значних змін, однак й досі залишаються без альтернативи на початку III тисячоліття.

Що ж було покладено в основу цієї унікальної системи?

Головною і незмінною вимогою античної системи шкільної освіти протягом тисячоліть було розкриття і всебічне розвинення інтелектуальних, духовних здібностей учня і виховання його на засадах гармонії та калокагатії.

Грецьке слово «гармонія» означає «скріплення, зв'язок, згода, порядок, розмірність». Гармонія народилася від поєднання двох початків – Любові та Ворожнечі. Вона донька Афродіти та Ареса. Таке образне міфологічне уявлення про гармонію цілком відповідає її філософському визначенню.

Гармонія була покладена в основу розуміння і уявлень давніх греків про устрій всесвіту, держави та людини, її естетичних поглядів. «Краса – це гармонія протилежностей», – стверджували Геракліт та Аристотель. «Природа, мистецтво, музика – все прагне до протилежного, і саме з цього утворюється співзвуччя. Саме музика створює єдину гармонію, змішуючи звуки високі та низькі, протяжні та короткі. Граматика також із суміші голосних та приголосних букв створює справжнє мистецтво письма» (Аристотель. Про всесвіт, 5, 396 в.). Так і в людині поєднуються два початки – тілесного та духовного, тому виховання має бути спрямованим на їх гармонійний розвиток. На цих засадах була побудована система освіти та виховання. Найважливіше значення Платон та Аристотель надавали саме музиці.

Ще давні піфагорійці визначали великий вплив музики на розвиток людської психіки. Вивчаючи музику, вони дійшли висновку, що музична гармонія цілком побудована на числових відношеннях. Таке розуміння музичного співзвуччя вони перенесли на весь всесвіт, який стали визначати як гармонію та число, а звідси й думка, що всі небесні світила мають народжувати космічні музичні співзвуччя. Прилучаючись поступово до цієї космічної музичної гармонії, людина стає досконалою, її душа звільняється від афектів, у неї відтворюється властива їй гармонія. На думку піфагорійців, музика мала також неперевершене лікувальне, освітнє та виховне значення [1].

У своєму проекті ідеальної держави Платон, один із перших теоретиків науки педагогіки, намагався виховати у громадян сувору простоту й мужність, пропонував ввести жорсткий контроль над музикою, вважав, що музика має надихати людину на мудру діяльність та поміркованість. Платон вважав, що музика може впливати на людину як високо морально, так і розбещувати її. Він пропонував розрізняти двох муз: «одна з яких надзвичайно покращує людей, які виховуються на ній, а інша погіршує». З цією метою він пропонував ввести чистку Гомерівського епосу, а також встановити цензуру щодо поетів, які писали трагедії та комедії.

Великий Аристотель також вважав музику головним засобом виховання. На його думку, музика впливала на людську психіку та етику, на моральні якості людини (Аристотель. Політика, VIII, 5, 4).

Музичне виховання грецькі мислителі органічно поєднували із заняттями гімнастикою. На думку Платона, музична й гімнастична освіта переслідують одну мету: виховання душі, її різних граней. Цю цікаву думку Платон розвинув у своєму творі «Держава» у діалозі, який відбувся між Сократом та Главкономом.

Сократ доводив, що людина, яка займається тільки музикою, без поєднання з гімнастикою, стає надмірно ніжною і, навпаки, якщо людина займається тільки гімнастикою, то вона стає жорстокою, грубою та дикою. Таким чином, лише їх взаємне поєднання призводить до взаємної згоди та гармонії [2].

Іншою складовою освіти для кожного ступеня – середнього та вищого – був розвиток розумових здібностей, залучення до розуміння вищих інтелектуальних, духовних, загальнокультурних цінностей і здобутків свого народу.

Відомо, що в школах Афін, Спарти та інших античних полісів класичної доби навчалась більшість дітей лише чоловічої статі. Першими підручниками для кожного учня були оригінальні тексти міфів Гомерівського епосу – «Іліади» та «Одіссеї», «Теогонії» (Походження світу та богів) Гесіода, трагедії і комедії Есхіла, Софокла, Еврипіда й Аристофана, промови Ісократ, Лісія та Демосфена, а пізніше спеціально створені збірки повчального характеру з найважливіших царин відомого на той час знання [2].

Наприклад, до наших днів збереглися перші навчальні посібники, так звані компендіуми з міфології, метрики, географії, хронологічні огляди з найважливіших історичних подій [3].

На початку доби середньовіччя у 529 р. Бенедикт Нурсійський заснував монастир у Монте-Кассіно, статут якого передбачав, крім виконання обов'язкових фізичних вправ та праці, перепис книжок, спочатку тільки церковних, а пізніше – античних авторів.

У VII–VIII ст. у Європі виникають перші бенедиктинські монастирі у Франції, Ірландії, Шотландії, Німеччині. До обов'язку всіх монахів входив перепис творів повчального та господарчого характеру – із землеробства, скотарства, фармації, медицини, з метою їх подальшого розповсюдження та засвоєння в народі. У монастирських школах, у найнижчих класах вивчали «сім вільних мистецтв». Великою популярністю користувалися твори античних авторів і такі трактати, як «Про шлюб Меркурія та Філології» Марціана Капелли (450 р.), «Про природу речей», «Діалектика» Боеція, праці відомого давньогрецького вчителя Ісократ, Ісідора Севільського. Логіку вивчали за працями Аристотеля «Категорії» і «Герменевтика» та діалогами Платона. Окремо вивчали «Міфи» Гігіна, «Про астрономію», риторику вивчали за трактатами Цицерона. «Міфи» Гігіна у давнину були дуже популярним твором навчального характеру [3].

Твір «Про астрономію», або «Поетична астрономія», можна вважати одним із перших наукових творів, у якому наукова інформація про 42 сузір'я була поєднана з викладом міфів. Цей трактат (II ст. н. е.) неодноразово перекладався

та коментувався багатьма вченими і також був дуже популярним серед учнів. У період раннього середньовіччя, на тлі загального зубожіння, викликаного процесом великого переселення народів, церкви та монастирі стають центрами духовного життя і розвитку освіти.

У 600–1200 роках у Європі повсюдно починають відкриватися монастирські, соборні та капітельні школи. Таким чином, ми можемо вважати монастирі бенедиктиців найстарішими навчальними центрами Європи доби середньовіччя, які зберегли античну систему шкільної освіти та виховання.

З XIII ст. викладання починає вестися також і в міських, так званих латинських школах, які називали ще гімназіями та мали різнобічну програму. Саме з цих гімназій з часом будуть утворюватися й перші європейські університети. Відзначимо також, що саме ці гімназії дали поштовх розвитку гуманітарних гімназій, у яких було покладено за основу вивчення давньогрецької та латинської мов і відповідно літератури, створеної цими мовами (передусім за міфологічними сюжетами), від «schola interna до schola externa», як у Галленському монастирі. Єпископства відповідали за підготовку майбутніх священників. Так поступово починають виникати соборні школи при кафедральних соборах, до них приєднувалися і капітулярні [3].

Треба зазначити, що вчені жінки-монахині не були рідкісним явищем, оскільки у жіночих монастирях, так само як і в чоловічих, відкривалися школи.

До сьогодні у Європі ці гімназії у більшості своїй збереглися та залишаються провідними середніми навчальними закладами з віковими традиціями і досвідом, які забезпечують право першочергового вступу до університету.

Зауважимо (про це говорять багато сучасних науковців), що людство на найбільш складних, переламних етапах свого розвитку періодично знову повертається і звертається до скарбниці й досвіду давніх греків і, зазвичай, щоразу дістає відповіді на нові, ще не вирішені сучасниками складні питання. Саме так можна схарактеризувати генезу поняття «Ренесанс», або «Відродження», – періоду, який настає за античним часом і в якому людство знову звертається до античності та її здобутків.

Нагадаємо, що цей відомий усім термін був введений Якобом Буркхардом для позначення початку нового періоду в розвитку європейської культури, особливо мистецтва в Італії та інших країнах у XV–XVI ст., він ніби заново відкривав світові античну культуру в ренесансному гуманізмі, метою якого було досягнення нового ідеалу всебічно розвиненої та дієвої людини так званого (Homo universale), втілення якого бачили в

людині античної доби. Досягнення цього ідеалу стає основною метою для державних діячів, художників, учених та педагогів.

За радянські часи у науковій філологічній, історичній і тим більше педагогічній літературі зовсім не було висвітлено та розвинено такий напрям у понятті «Ренесанс», як «Каролінгський ренесанс», хоча сам термін виник у XIX ст., але й досі він не сприймається всіма вченими. Це визначення стосується самого найпершого, раннього «Ренесансу» 700–900 рр. н. е. Воно пов'язується з активною просвітницькою діяльністю Карла Великого, яка була спрямована на відродження античної літератури, історії та культури і творчого переосмислення античних цінностей на сучасний (для того часу) лад.

Подальшого розвитку набули всі види мистецтва, науки й освіти.

У царині літератури та мови велику роль відіграло звернення до вивчення античних класичних текстів. Найдавніші рукописи бережно збиралися, переписувалися та виправлялися. Саме завдяки Карлу Великому була таким чином збережена більша частина оригінальних текстів античних авторів, яка дійшла й до наших днів. Проводилася копітка робота з перепису рукописів, був введений так званий Каролінгський мінускул, тобто навчали у спеціально для цього відкритих школах. Величезна робота переписувачів проводилася з розвитку та вивчення класичних давньогрецької та латинської мов, очищенню їх від викривлень, які вживалися у розмовній мові.

Центром «Каролінгського ренесансу» була так звана «Академія» – науковий гурток при дворі Карла Великого, створений у 794 р. за зразком античної академії.

Нижчий ступінь навчання становили науки тривіума – граматики, риторика та діалектика. На найвищому ступені учні вивчали науки – кватріума – геометрію, арифметику, астрономію та музику.

«Академія» Карла Великого була символом знання, мудрості та цивілізованості того часу. Сам Карл, як і всі інші учні школи при палаці, вивчав латину, давньогрецьку мову та багато інших предметів. Ахенський собор 789 р. постановив, щоб при всіх монастирях було відкрито школи, у яких хлопчиків потрібно навчати церковним співам, читанню, пасхаліям, святцям та латинській мові. Ці заходи, безперечно, мали велике значення у справі популяризації та подальшого розвитку спеціальних знань та освіти загалом [2].

У Карла Великого було багато послідовників та продовжувачів його справи. Це Валафрід Страбон – відомий поет, Лупус з Феррьєра, Седулій, Іоан Скот та Рабан Мавр. Останній уславився як франкський учений та педагог, учень Алквіна

Турського, за наказом якого він розповсюджував античну систему освіти серед своїх сучасників. Його справді можна вважати одним із видатних педагогів свого часу.

В історію європейської освіти Рабан Мавр увійшов як автор переважно дидактичних творів. У його педагогічній праці «Повчання духовникам» та інших містилися переважно тези і цитати християнських та античних авторів.

Збереглися його казання, листи та вірші. Цей період можна вважати новим розквітом античності та культурних досягнень, який продовжувався до IX ст., за ним настає час розпаду великої імперії, що спричинив розпад науки та культури.

Минуло декілька століть, і європейці знову звернулися до античної культурної спадщини як до взірця та ідеалу, без якого не можна жити.

Після занепаду Каролінгського відродження тільки Італія продовжувала цю традицію та залишалася посередником, через який антична культура впливала на середньовічну. Рим, як і досі, був одним із найбільших центрів духовного життя на межі античності та середньовіччя. У кожному монастирі існував архів, у якому зберігалися шедеври античних майстрів.

В Італії були особливо сильними культурні традиції античності. Високо розвинута, стилістично завершена, досконала латинська мова ще багато віків залишалася офіційною мовою церковної писемності, судочинства, законів та освіти. У монастирях Монтекассіно, Боббіо, Фарфа та інших викладалися та переписувалися книги античних авторів, створювалися спеціальні школи, в яких переписувалися античні джерела, вироблявся власний стиль письма.

Учені-монахи не тільки переписували, а ще й коментували священні тексти, складали хрестоматії, латинські граматики. При монастирях створювалися спеціальні школи для навчання духовенства. Епоха Відродження, як відомо, мала декілька періодів у своєму розвитку.

Наш співвітчизник, всесвітньо відомий учений філолог-класик, філософ та популяризатор науки про античність серед гімназистів Ф. Ф. Зелінський, якого також можна вважати засновником кафедри антикознавства у Варшавському університеті, коли розмірковував про витоки та причини виникнення епохи Відродження, пов'язував їх з ім'ям Цицерона. Він вважав, що Відродження почалось передусім з відродження Цицерона, а після нього вже та завдяки йому – класичної старожитності. Справді, для всього тисячоліття до Петрарки Цицерон вважався канонем. Християнські письменники дуже часто посилалися на нього.

Основний здобуток епохи Відродження він вбачав у звільненні особистості. Головні діячі епохи Відродження мали пристрасть до старо-

давньої літератури, тому що вона відповідала їх основній та нагальній потребі визволення особистості. З часом вони почали відкривати в собі інші потреби, про які раніше й не здогадувалися. Інший доказ – поштовх до розвитку педагогіки, яка з'являється з відкриттям Квінтіліана.

З XIII ст. починається посилення міської буржуазії за рахунок розвитку торгівлі та ремесла. Результатом вибору Західною Європою нового шляху в економічному та політичному розвитку стали важливими зміни в культурному житті.

Виникло експериментальне природознавство, підкреслювалося земне відношення до природи й окремої особистості та нове відкриття пам'яток античної культури. Зміни торкнулися духовного життя людей. Ці явища усім здавалися відродженням науки, філософії, літератури та мистецтва, які існували ще за часів давніх греків та римлян. Важливою заслугою Відродження, за висновком Ф. Ф. Зелінського, треба вважати й те, що його видатні діячі свідомо чи інтуїтивно слугували воскресінню стародавньої літературної мови.

В Італії вони досить легко перемогли, більш серйозне протистояння було відчутно на півночі. У Парижі, Кельні та інших університетських містах поважні *magistri nostri* висловлювали обурення: «Чого вони хочуть зі своєю новою латиною?» – говорили вони сердито та всіляко намагалися піддати осміянню «*grossa vacabula*», як вони називали своїх ворогів. Але з часом були висміяні самі. Перемога класицизму в епоху Відродження була подвійна: як над варварським азіатизмом, так і над побутовою латиною.

Перші гуманісти намагалися наслідувати передусім Цицерона, а з часом й інших, з усього брати тільки прекрасне [5].

1200–1500 рр. – це час бурхливого розвитку європейських міських шкіл та перших університетів, які приходили на зміну монастирським школам.

Університет, за визначенням Фрідріха Паульсена – відомого у свій час німецького дослідника з історії німецької освіти, стає першою вільною, але загально визнаною корпорацією вчених [6].

У землях Німеччини, майбутньої «вчительки всієї Європи», відкривалися університети. Також у цей час були відкриті університети в інших країнах Європи: Празький (1349), Віденський (1365), Гейдельберзький (1385), Кельнський (1388), Ерфуртський (1392), Ляйпцізький (1409), Ростокський (1419) (6).

Головною фігурою античності у епоху високого Відродження був Овідій. Він стає хрестоматійним поетом; його всі наслідують, твори починають перекладати, а міфологічні образи його творів надихають інших поетів та художників на створення шедеврів. Головні герої його творів – майже всі міфологічні персонажі. Це Орфей, Геро

та Леандр, Тантал, Пірам та Фісба, які постійно фігурують у середньовічній поезії. «Метаморфози» Овідія стають дуже цінним джерелом міфологічних тем та сюжетів. У період раннього середньовіччя перелік його творів можна знайти у каталогах багатьох монастирів, школярі ретельно студіювали «Метаморфози» та розуміли Овідія краще, ніж інших латинських поетів [3].

Справжня «Ера Овідія» почалася у XI–XII ст., коли Овідій стає вчителем для молодих поетів та улюбленим поетом голіардів: із сатиричними пародіями клірики–ваганти–студенти об'їжджали країну й університети, уславляли його та читали з захопленням. Данте ставив Овідія поруч із Гомером, цитував його частіше, ніж інших після Вергілія, дуже добре знав його твори та вважав їх взірцем прекрасного стилю, а Петрарка запозичив у Овідія багато тем міфологічних сюжетів.

У XVI ст. в Англії твори Овідія були введені до шкільної програми. У Франції Монтень зізнавався, що вперше він відчув насолоду у 8 років від читання «Метаморфоз» в оригіналі. Водночас Еразм Роттердамський рекомендував вивчати Героїди у якості взірця до складання листів, а Овідія називав майстром риторичних вправ.

Нагадаємо, що визначення «Відродження» виникло як результат переконання, що тільки крізь відродження ідеалів і досягнень античної культури після похмурого середньовіччя можна дійти до справжнього пізнання природи, навколишнього світу та людини.

Епоха Відродження породила й нове світорозуміння, формується новий тип особистості – «ренесансна людина». Нове світорозуміння формувало нові ідеали та нову систему цінностей, освіти та виховання. Ідеалом стає людина вільна, творча, гармонійна, тобто всебічного розвитку, людина – творець та оптиміст, яка вірить у власні сили та безмежні здібності.

Філософія гуманізму докорінно змінила ставлення та погляди людей майже з усіх напрямів діяльності в літературі й мистецтві, філософії й історії, релігії та, передусім, у системі педагогічних поглядів та вихованні.

Еразм Роттердамський, Рейхлін, Ф. Рабле, М. Монтень піддавали критиці всю середньовічну схоластичну систему освіти та протипоставляли їй освіту та виховання, яке розвиває людину розумово, духовно й фізично, привчає до самостійного мислення та при цьому формує високі моральні якості.

Наприкінці XV ст. з'явилося саме поняття «гуманіст», «гуманізм». Визначення «гуманізм» було вперше введено другом Г. В. Ф. Гегеля, німецьким педагогом Ф. Нітхаммером у 1808 р.

У гуманістів цієї пори образ людини досконалої був яскравим прикладом втілення ідеалу грецької системи освіченості, який намагалися

наслідувати у зв'язку з викладанням і вивченням риторики, граматики, поезії, історії, естетичних і філософських учень давньогрецьких та латинських авторів.

Деякі сучасні вчені розуміють під гуманізмом професійну галузь діяльності в європейській освіті в період між 1280–1600 рр., суттю якої було викладання та вивчення дисциплін – граматики, риторики, поезії, історії, моралі, філософії на закладах класичної греко-римської освіченості [5].

Ученими універсальними, енциклопедистами в той час вважалися люди, які оволоділи багатьма з названих дисциплін і мов.

Незадоволення наявною системою освіти призвело гуманістів до створення власних центрів освіти. Спочатку стихійно повсюди починають з'являтися так звані «гуртки гуманістів», а згодом і спеціальні установи. Найбільш відомою з них стає Академія, яку заснував Козимо Медичі у Флоренції за ініціативою грека Георга Геміста Платона (1355–1450 рр.), яка досягла свого розквіту за часів Лоренцо Медичі Прекрасного. В Академії викладали лекції, проводили велику наукову роботу, перекладали та коментували старовинні тексти, вели наукові диспути та читання.

Видатним педагогом-практиком епохи Відродження був італійський гуманіст Вітторіно да Фельтре, який здійснив спробу втілити гуманістичні ідеї у практичну діяльність школи, котру він заснував у 1424 р. і назвав «Будинком радості».

На жаль, його школа була лише єдиним прикладом спроби реального втілення педагогіч-

них ідей гуманізму, класики у шкільну дійсність того часу. Головною причиною такого становища було те, що гуманізм Відродження був обмежений невеличким прошарком високоосвічених людей, тому він так і не зміг охопити широких верств населення системою класичної освіти.

Наприкінці XV ст. гуманізм епохи Відродження як культурний, науковий, літературний та освітній рух переміщується у Німеччину, Францію, частково в Англію і створює так звану європейську «республіку вчених» [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гармонический человек. Из истории идей о гармоническом развитии личности. Сборник статей // Теория и практика гармонического воспитания в Древней Греции. – М., «Искусство», 1965. – С. 7–41
2. Гриненко Г. В. Хрестоматия по истории мировой культуры / Г. В. Гриненко. – М. : Юрайт, 1998. – С. 418–422.
3. Джуриинский А. Н. История зарубежной педагогики : учебное пособие для вузов / А. Н. Джуриинский. – М. : Форум-ИНФРА-М, 1998. – С. 37–61, 172–176.
4. Зелинский Ф. Ф. Из жизни идей : в 4 т. / Ф. Ф. Зелинский. – Том 2 : Древний мир и мы. Ладомир, 1995.
5. Куликова Л. Б. Классическое гуманитарное образование. (История, опыт, традиции) : монография / Л. Б. куликова. – К. : Унив. Изд-во «Пульсары», 2002. – С. 15–17, 23–25.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ

1. Автор подає до редакції рукопис статті українською мовою обсягом до 20 сторінок формату А4 документа Word на електронну пошту: ovgisem@yandex.ru.
2. Текст рукопису потрібно набрати на комп'ютері (у програмі **Word**, півтора інтервала між рядками, розмір шрифту 14).
3. Ілюстрації подаються в окремих файлах у форматі **JPEG**.
4. Бібліографія до статті має бути складена з додержанням стандартів, прийнятих ВАК України.
5. До рукопису додаються дані про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, звання, адреса, телефон).
6. Автор підписує другий примірник рукопису, стверджуючи цим достовірність дат, цитат, фактів тощо.
7. Статті, які передбачається використати під час подання до захисту дисертаційних робіт, надсилати з рецензією. Необхідно зазначити УДК, написати трьома мовами (українською, російською, англійською) ім'я і прізвище автора, назву статті, анотацію та ключові слова.
8. Прохання не надсилати одні й ті самі матеріали водночас до нашого журналу та інших видань.

Редакція